

КОИ СА 26-те МЪЧЕНИЦИ, ЧИЯТО ПАМЕТ ЦЪРКВАТА ЧЕСТВА НА 26 МАРТ?*

На 26 март православната църква чества паметта на „26 мъченици, пострадали в Готия при царуването на Валенс и Грациан“¹. Годината не се отбелязва, но тъй като Грациан е коронясан за император едва на 22 ноември 375 година², а Валенс загива на 9 VIII 378 година³, точната дата, на която тези мъченици са „получили своя мъченически венец“, както пише обикновено в църковните извори, трябва да търсим по времето, когато Валенс и Грациан заедно са били императори, т.е. в годините 376, 377 и 378. Но и обстоятелствата на тяхното мъченичество ни помагат да уточним годината на 378, в която по всичко изглежда те са загинали. Всички стари календари на православната църква отбелязват тези 26 мъченици, без да съобщават за източниците си⁴, а понеже ги откриваме още в така наречения *«Месецеслов на император Василий II»* от края на X век⁵, счита се, че те са възприети от най-старата църковна традиция още в края на IV век. Ако разгледаме по-внимателно останалите съобщения в агиографските извори, ще останем учудени не толкова от обстоятелствата, които са свързани с тяхното мъченичество, колкото от факта, че тези мъченици не са заличени от календара на православната църква, както много други, загинали мъченически по нашите земи през следващите петнадесет века. А за тези обстоятелства ние научаваме от единствения стигнал до нас и запазен като палимпсест (т.е. с изстърган текст, върху който по-късно бил написан друг текст) един единствен лист от календар на «ретиците-ариани». Този лист, съхраняван сега в Амброзианската библиотека, е публикувал в 1831 година кардинал Анджело Май в сбирката си от стари писмени източници, очевидно без да разбере за какво става там дума, без коментари и с погрешно разчетен месец⁶. В този откъс се съобщават имената на светци и мъченици, споменавани от арианската църква

* Статията е публикувана за първи път, без бележките и приложенията, в интернетното списание «ОЩЕ-ИНФО» от 11 март 2005 г.

през месеците март и април. И именно сред тях откриваме някои от имената на тези 26 мъченици, заедно с имената на други, по-добре известни ариани, като император Констанций II, сина на Константин Велики, кръстен едва на смъртното си легло и приел светото причастие от ръцете на арианския епископ Доротей († 407). Там са и имената на по-малко известните 19 мъченици – ариански старейшини в Бер и 40 вдовици, също арианки⁷.

За тези 26 мъченици, там се казва, че били изгорени от папата и императорите Валенс и Грациан в Готия. Къде се е намирала тази страна, научаваме от някои църковни документи, в които арианският епископ на Адрианопол (Одрин) носи титлата «епископ на Готия»⁸. А какви са били по народност тези 26 мъченици, можем да отгатнем от техните имена, колкото и неточно те да са транскрибирани с латински букви: поп Верко, Авив, Иской, Сила, Фильо, Ана, Ала, Лариса, Мика, Маминка, Анимиса и Гатя. В православния календар на този ден също се споменават „Савинъ [Сава] воинъ готвинъ“ и „презвитерь Вадусий [Батуш]“, и двамата споделили участта да бъдат изгорени⁹.

За събитията, които са били свързани непосредствено с изгарянето на тези «еретици-ариани», ние не знаем никакви подробности. Сведенията на историческите извори са единодушни само по отношение на главните факти, които те предават, но противоречиви, що се отнася до коментарите за тях. Безспорни са единствено данните, според които в 377 година император Валенс разрешава на значителен брой християни от местното население, които са напуснали родните си места поради гоненията на императорите Деций и Диоклециан в края на III и началото на IV век и намерили убежище отвъд Дунав, да се завърнат в своята родина и да се заселят на юг от Стара планина, предимно в района на Одрин/Адрианопол¹⁰. Малко по-късно сред това население настъпва голямо брожение срещу императора, което за кратко време се превръща в твърде значителен по размери бунт. В помощ на разбунтувалите се идват техните родственици отвъд Дунав, наричани от историческите извори «готи»¹¹ – голяма част от историците съвсем неоснователно считат тези «готи» за германски племена и имат големи затруднения да

обяснят техния етнически произход, но и обстоятелствата по какъв начин тези «германски племена» са се добрали до нашите земи и след това изчезват, без да оставят никакви следи след себе си. А какви са били тези «готи», Паисий Хилендарски знае по-добре от повечето историци, които ги считат за германци: *„Тук е явно, че българите по това време именуваха готи и конен народ и досега пребивават покрай Дунав в Тракия, а по онова време именуваха ги готи...“*¹²

На 19 август 378 година бунтовниците, заедно с притеклите им се на помощ техни родственици отвъд Дунав, нанасят при Адрианопол съкрушително поражение на римската войска. Император Валенс се опитва да избяга и се скрива в една къща в околностите на града, но бунтовниците го настигат и изгарят къщата, в която той се бил скрил, заедно с него¹³.

Главният историк на тази епоха, Амиан Марцелин, оставил подробен разказ за битката и поражението на римската войска, не съобщава причините за бунта и оставя своите читатели в неведение относно повода за такава черна неблагодарност спрямо императора-благодетел, приютил под покрива на империята си десетки хиляди бедни и бездомни «готи». Разказът на Амиан обаче започва с описанието на някои събития, които също остават неразбрани от читателя. А това е масовата психоза сред населението, което в самото навечерие на тези събития е изпълнено с омраза срещу Валенс и твърди единодушно, че императорът трябва да бъде изгорен жив – и по Божия воля ще бъде изгорен¹⁴. Как и защо се създава тази психоза, историкът не ни съобщава. Той само заявява, че в същата година колелото на Фортуна, надарила римляните с безброй блага, се обръща и възвестява близката гибел на империята¹⁵. Впоследствие манипулираните исторически извори се опитват да обяснят произлезлите събития и изгарянето на императора като Божие наказание поради „преминаването на Валенс на страната на еретиците“, без да пояснят кои са «православни» и кои «еретици-ариани». И защо този император «еретик» в съюз с «православния» папа Дамас I изгорил на клада 26 «еретици-ариани», които след това били почетени в календарите и на «арианската», и на «право-

славната» църква като «мъченици за правата вяра»? Не поясняват и коя е «правата» вяра. А това, което ние научаваме още от допълващите тази история писмени извори, е, че избягалите от империята през II и III век заради своите убеждения християни от Хемимонт (областта около Адрианопол/Одрин) и от Малка Скития (Добруджа) се били заселили отвъд Дунава,¹⁶ след утвърждаването на християнството в Римската империя те се завръщат по родните си места, но малко по-късно се третират вече от «православната» църква като «еретици» – а че нейните методи за налагане на истинската «права» вяра не се различават много от методите, с които по-рано същите тези християни били преследвани от езичниците, научаваме от техните мартиролози.

В 381 година, три години след битката при Адрианопол, папа Дамас I, когото арианският календар споменава наред с императорите Валенс и Грациан като инициатор за изгарянето на «еретиците», по време на Втория вселенски събор в Константинопол ще наложи отлъчването на църквите в префектурата Илирик, както и в провинциите Тракия, Хемимонт и Малка Скития и обявяването им за еретически – а това е територията на целия Балкански полуостров, без най-южните му провинции, населени предимно с гърци¹⁷. С тези събития се поставя началото на един от най-безславните раздели от историята на християнството, който ще достигне своята кулминация през XIII век, когато десетки хиляди последователи на еретиците-българи в Южна Франция ще бъдат изгорени, а тяхната някога цъвяща страна ще се превърне в прах и пепел. Но от техните мартиролози до нас не е стигнал нито един лист – дори от палимпсест! Стигнали са само протоколи на инквизицията: безброй протоколи, съдържащи освен имената на изгорените еретици и обвиненията за страшните им престъпления, техните признания, присъдите на инквизиторите и потвържденията за изпълнението на присъдите...

БЕЛЕЖКИ

¹ Архиепископъ Сергей (Спаский), *Полный Мъсяцесловъ Востока*, II, **СВЯТОЙ ВОСТОКЪ**, Издание второе исправленное и много дополненное, Владимиръ: Типо-Литография В. А. Паркова, 1901; Репринт: Москва: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 1997, с. 86: **26. мартъ**. Мучениковъ 26 пострадавшихъ въ Готѣи въ царство Валента и Грациана [...] въ числѣ ихъ пресвитеровъ Ваѳусія и Верка, монаха Арпила, мирянь: Авива (Авила), Агна, Реаса, Исаиракса, Искоя, Силы, Сизица, Сонирила, Суумвла, Ферма, Фила (или Филга), жень: Анны, Алы, Ларисы (Варисы), Моуко, Мамуки, Уирко или Вирко, Анимаусы, Гааѳы, Дуклиды – пълния дигитализиран текст вж. в приложението към статията.

² За хронологията във връзка с възцаряването на Грациан и Валентиниан II вж.: Klaus M. Girardet, *Die Erhebung Valentinians II. Politische Umstände und Folgen*, в: Chiron, *Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts*, 34/2004, München: C. H. Beck, 2004, с. 109-144. Срв. също: Dietmar Kienast, *Römische Kaisertabelle*. Gundzüge einer römischen Kaiserchronologie, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, ²1996.

³ От историческите извори най-подробно предава събитията около смъртта на Валент римският историк Амиан Марцелин – Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri XXXI*. Извадки в български превод в ЛИБИ I/1958, с. 158-190; критично издание с немски превод: Ammianus Marcellinus, *Römische Geschichte*, lateinisch und deutsch und mit einem Kommentar versehen von Wolfgang Seyfert, IV. Teil, Buch 31, Berlin: Akademie-Verlag, 1971 (= *Schriften und Quellen der Alten Welt*, hrsg. vom Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Bd. 21,4), с. 241-297; срв. също новото издание на руския превод: Аммиан Мерцеллин, *Римская история (Res Gestae)*, Санкт-Петербург: «Алетейя», ³2000 – пълния текст също в интернет.

⁴ Архиепископъ Сергей, пос. съч.; същ., *Полный Мъсяцесловъ Востока*, I, *Восточная агиология*, Москва: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 1997, с. 43-44 – дигитализиран текст в приложението.

⁵ *Menologium graecorum Basilii Porphyrogeniti imperatoris jussu editum [...]* recog. J.-P. Migne, *Patrologiæ Græcae* tomus 117, Turnholt (Belgium): Typographi Vrepols Editores Pontificii (1966), кол. 367 В/С: „(Март) Ден двадесет и шести. Испитане на светците, които претърпяха мъченичество в Готия. Те бяха по времето на готския владетел Винеурих и римските императори Валентиниан, Валент и Грациан. Докато всички те пееха псалми и песни в прослава на Бога в християнската църква, Винеурих изпрати хора, които запалиха църквата и заедно с нея изгориха и тях. Тогава се случи да бъде заловен и някакъв християнин, които носеше приношение към същата църква: понеже призна, че е християнин, бе хвърлен в огъня и се превърна в приношение за Христа. Техните останки събра съпругата на някакъв груе владетел на народа на готите, християнка и православна, заедно със свещенослужителите и миряните. След като остави своите притежания на сина си, тя започна да обикаля от място на място, докато достигна до земята на римляните, и заедно с нея нейната дъщеря. Сетне се завърна в собствената си област, оставяйки останките на своята дъщеря. А тя, отивайки си в Кизик, предаде част от тези останки на града, и така завърши живота си.“

⁶ „XXIX. *Commemoratio martyrum, qui cum Vereca presbytero et Batuse ministro ecclesiae caltholicae apud golthicam gentem exusti fuerunt.*“ (*Scriptorum veterum nova collectio e Vaticanis codicibus edita ab Angelo Maio, Bibliothecae Vaticanae praefecto, tomus V, Romae: Typis Vaticanis MDCCCXXXI, c. 66-68*). За първи път текстът от палимпсеста е публикуван съвместно от кардинал Анджело Май и Карло Кастилионе още в 1819 г.: Angelo Mai & Carlo Ottavio Castiglione, *Ulphilae partium ineditarum in Ambrosianis palimpsestis ab Angelo Maio repertarum specimen, conjunctis curis ejusdem Maii et Caroli Octavii Castillionaei editum, Milan: regis typis, 1819* – в приложението се дава дигитализираният текст на изданието от 1831 година. Руският богослов проф. В. В. Болотов (Христианское Чтение, 1893, I, с. 198) изправя грешките на кардинал Анджело Май, погрешно приел месец ноември за юли, а октомври за юни и възстановява правилния порядък в дошлата до нас част от календара – в приложението към статията е даден и този текст в дигитализиран вид, а сканирания текст от статията на проф. Болотов е достъпен в интернет, заедно с текста на всички броеве на списанието от 1868 до 2011 година в сайта на Санкт-Петербургската православна духовна академия <http://sbpda.ru/> За статията на проф. Болотов срв. също: Архиеп. Сергий, *Полный Мѣсяцесловъ Востока*, I, с. 43-44.

⁷ Пак там (Сергий): „...23 октомври в готския народ има много мъченици и Фритарик (Фригерик), 29 октомври – памет на мъчениците, които били изгорени заедно с Верек от папата и Батвий по време на събора на цялата църква в готския народ. Те се [споменават] в православния месецеслов на 26 март. Верек е у нас Верк[о] презвитер, а Батвий – презвитер Вавусий [Батуш]. В православните месецеслови на 29 октомври има Савин воин гот. Може би това е Авин, който у нас е на 26 март, но той е изгорен, а не е убит с копия. На 3 ноември е Константин (т.е. Констанций, покровителят на арианите, † 3 ноември, според Сократ, Църк. Ист. II гл. 47). На 6 е епископ Доротей (ариански епископ, умрял на 6 ноември 407 година, според Сократ, Църк. Ист. кн. VII гл. 6). На 15 апостол Филп, 19 старци в Бер “40 заедно”. Според Болотов това са 40 жени-вдовици мъченици в Хераклея, както е в Йеронимовия мартироолог, а по нашия това са 40 девуци мъченици македонски, които са у нас на 1 септември; те са били взети в Македония, където е Бер или Берое (има такъв и в Тракия), и доведени за мъчение в Хераклея (Тракийска) при Ликиний, 29 апостол Андрей (във всички на 30 ноември)“.

⁸ В доклада си за VII вселенски събор в Никея през 787 година Анастасий Библиотекар споменава Адрианополския епископ Никита, който имал и званието «Епископ на Готия»: „Niceta sanctissimus episcopus Adrianopoleos [...] Nicerphorus indignus episcopus Dyrrachianensum provinciae Illyricanensum regionis“. Тези епископи били представлявани от монаси: [...] „Ioanus monachus et locum obtinente Nicerphori episcopi Dyrrachii“ и „Cyrillus monachus et locum retinente Nicetae Episcopi Gothiae“. Следователно тук Никита се обозначава не като епископ на Адрианопол, респ. на провинция Хемимонт, а като епископ на Готия – срв. Migne PL, 129, 3, кол. 243, 246, 247.

⁹ На българския читател би било сигурно забавно да научи, как някои немски автори искат да изкарат тези «готски» имена за германски – вж. напр. Richard Loewe, *Der gotische Kalender*, в: *Zeitschrift für deutsche Altertumskunde* 59/1922, с. 245 сл. и същ., *Gothische Namen in hagiographischen Texten*, в: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 47/1923, Halle, 1923, с. 407-433. Там авторът иска да изведе етимологията на името Верко от германската дума

Werk (работа, дело), а името Сава свързва с имена като Сабигото, Сабарих, Саверих, Сабелгард и Сабуло: „...daher ist der Kappadokier Sabas wahrscheinlich erst nach den Goten Sabas benannt worden. Man wird also den gotischen Namen Σάβας [...] nicht nur zu spanisch-westgotischen Sabigotho, Sabaricus, sondern auch zu althochdeutschen Sabarich, Saverich, Sabelgard, Sabulo zu stellen haben“ (с. 432). Не по-малко забавно би било на българския читател да научи с какво усърдие немски и руски автори вече близо две столетия се стараят да включат в своята история същите „кримски готи“ с тяхната история, борба с Рим и вяра – до палимпсеста с откъса от църковния им календар. Още първата публикация на А. Цойне във връзка с първата публикация на Готския календар (August Zeune, *Gothische Sprachformen und Sprachproben zu Vorlesungen. Erläuterungen des von Carlo Octavio Castiglioni herausgegebenen gothischen Calenders*. In der mairerschen Buchhandlung, Berlin 1825) има за цел да присвои календара с неговите светци за германската политическа история и за историята на германската църква. А Якоб Грим в неговите многократно преиздавани *Kleine Schriften* се занимава изчерпателно не само с Готския календар, но се опитва и да докаже, че името на „готския историк“ Йордан не било Йордан, а Йорнанд и произхождало от прагерманската дума за глиган – срв. Jacob Grimm, *Kleinere Schriften, IV Recensionen und vermischte Aufsätze*, Teil 1, Berlin: Ferdinand Dümmlers Verlagsbuchhandlung, 1869 (Reprographischer Nachdruck der Ausgabe Berlin 1869, Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1965), с. 382-383 и *Über Jornandes*, в: *Philologische und Historische Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, Berlin, 1846, с. 1-59; същ., *Über Jornandes und die Geten*, в: *Kleinere Schriften*, III, 1866, с. 171-235, репринт Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1965. В действителност Йордан не пише никаква „германска“ история, а историята на своя народ, гетите. И това той отбелязва изрично още в заглавието на своя труд, което е «*Za proizvodha u delata na getumе*» (*De origine actibusque Getarum*). А че сам той принадлежи към народа на гетите (а не на германците), подчертава изрично в предговора и в послесловието на своята История – по този въпрос вж. моите бележки в: *Готи и гети. Изследвания по история на културата II*, София: «Зиези екс кую Вулгарес», 2009, с. 336. Същата тенденция продължават да следват през XX век и другите германски автори, като Hans Achelis, *Der älteste deutsche Kalender*, в: *Zeitschrift für Neutestamentliche Wissenschaft* 1 (1900) 308-335 и посочения по-горе Richard Löwe. От по-новите изследвания вж. преди всичко публикациите на Ернст Ебингхаус (Ernst A. Ebbinghaus: *Gothica XI. The Gothic calendar*, *General Linguistics*, 15, 1975, 36-39; *The first entry of the Gothic calendar*, в: *Journal of Theological Studies* 27/1976, с. 140-145; *The second entry of the Gothic calendar*, в: *Journal of English and Germanic Philology* 77/1978, с. 183-187; *Gothic names in the menologies*, *General Linguistics*, 19/1979, с. 69-73); Кнут Шефердик (Knut Schäferdiek, *Das gotische liturgische Kalenderfragment – Bruchstück eines Konstantinopeler Martyrologs*, в: *Zeitschrift für Neutestamentliche Wissenschaft* 79/1988, с. 116-137), както и Hermann Reichert, *Die Bewertung namenkundlicher Zeugnisse für die Verwendung der gotischen Sprache. Methodendiskussion an Hand der Namen der Märtyrer aus der Gothia des 4. Jahrhunderts*, в: Н. Beck (Hrsg.), *Germanische Rest- und Trümmersprachen*, Berlin-New York, 1989, 119-142 – библиография на немската, италианската и американската литература за „Готския календар“ вж. в

последното, вече електронно издание на *Bibliographia Gotica* от Christian Petersen в поредицата *Gotica Minora*, Vol. V (CD), Darmstadt: Syllabus-Verlag, 2005. При това нито един от множеството причислени там автори, посветили на календара отделни изследвания или разглеждащи го във връзка с някои негови особености – предимно имената на „готските“ мъченици – не обръща внимание на обстоятелството, че всички тези мъченици са включени също и в православния календар, споменават се още в най-старите стигнали до нас менологии на източно-православната църква, като не само се отбелязват във всички обобщаващи издания на православните богословии, но за тях има и монографични изследвания. От своя страна някои нови руски публикации правят опит да свържат на всяка цена историята на „кримските готи-германци“ с руската история последством „нова интерпретация“ на историческите извори – вж.: Ханс-Файт Байер, *История крымских готов как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро*, Министерство образования Российской Федерации. Уральский гос. университет им. А.М. Горького, Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2001; Т.М. Фадеева и А. К. Шапошников, *Княжество Феодоро и его князья. Крымско-готский сборник*, Симферополь: «Бизнес-Информ», 2005 – двете последни публикации са представени също в интернет в пълен текст. В тях авторите им изхождат не само от късни съчинени църковни «извори», но и от особено нашумелия през последните години фалшификат, известен под названието «Анонимът на Хазе»: в 1819 г. известният германски ориенталист, професор по гръцка палеография и новогръцки език при *École de langues orientales* в Париж, Карл Бенедикт Хазе (Charles Benoît Hase, 1780-1864) изготвя по поръчка на руския посланик в Париж и издава един «фрагмент от ръкопис със сведения за историята на Долния Дунав през X век», който трябва да подкрепи руските претенции върху тази област „свързана най-тясно още с ранната руска история“. Макар и автентичността на този ръкопис да е поддържана само от руски (и „български“) историци, тя бива окончателно отхвърлена след разследвания в личния архив на Хазе във Ваймар, където известният украински византолог Игор Шевченко (Ihor Ševčenko, 1922-2006), посветил на този фалшификат цяла поредица публикации (между другото *Toparcha Gothicus*, в *Bulletin d'information et de coordination, Association internationale des Études byzantines*, V/1971, Athènes-Paris 1971, с. 71-95 и в разширена версия в *Dumbarton Oaks Papers*, 25/1971, с. 117-188), открива заедно с колеги от АН на ГДР „ръкописа“ на същинския автор, Хазе, съставен от изрезки от текстове на малко познати антични автори.

¹⁰ Philostorgius, *Kirchengeschichte. Mit dem Leben des Lucian von Antiochien und den Fragmenten eines arianischen Historiographen*, hrsg v. Jos. Bidez, besorgt von Fr. Winkelmann (= *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte* 5, Berlin ²1972, ³1981, с. 17. Срв. ГИБИ I, София, 1954, с. 31.

¹¹ Вж. напр. Амиан Марцелин, пос. съч. (вж. бел. 3).

¹² Паисий Хилендарски, *Славянобългарска история*, под редакцията на Петър Динев, София: Български писател, 1972, с. 57. Но ако у нашия народ споменът за тези «готи» отдавна е заличен (със съдействието на «нашите» историци!), толкова повече този спомен се поддържа жив у западните ни съседи,

хърватите. При тях народната памет помни готите-българи не само до XII-XIII век, отразени в техните летописи. Хърватският събрят и съвременник на Паисий Хилендарски, францисканският монах Андрия Качич Миошич, в своята поетична история *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, отпечатана почти едновременно със завършването ръкописа на Паисий, пише много подробности за тези готи-българи. Така, според него, остроготите водили името си от водача им Остривой или Острило – а това е същата личност, която германските историци искат да искарят германец-«остгот». Той пише и за другия вожд на готите-словинци, Селимир, и за неговия баща Свевлад. А Селимир ще отведе своята войска през Италия чак в „шпаньолската земя“. Пише, че „Кралъ Свевлад освоиу Македоню и Илирию, тер се ове државе тага словинске прозваше“, пише, че абарите и българите са словинци, споменава името на царя им Батоя – словинац. Но пише също че „Свети Пава приповида је рич Божию по словинским државама“, и за „Методиус, велики и разумни, словински апостол.“ По този въпрос вж. също моята студия *Готи и гети* в сборника *Готи и гети*, Изследвания по история на културата под редакцията на Асен Чилингиров, София: Ziezi ex quo vulgares, 2005 (=Поредица Брегалница 1).

¹³ Ammianus Marcellinus, *Römische Geschichte...*, с. 282/283-296/297.

¹⁴ Пак там, с. 242/243 сл.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ Вж. напр. Philostorgius, пос. съч. (вж. бел. 10); ГИБИ, I, с. 31.

¹⁷ От сведенията на съвременните историци подробности са запазени единствено в *Църковна история* на Теодорит Кирски: Theodoret, *Kirchengeschichte*, hrsg. v. L. Parmentier, Berlin: Akademie-Verlag, ²1954, II, 22. (=Die Griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte, hrsg. von der Kommission für Spätantike Religionsgeschichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin); превод на немски с обширни коментари: *Theodoret von Cyrus Kirchengeschichte*, aus dem Griechischen übersetzt und mit Einleitung und Anmerkungen versehen von Dr. A. Seider, München: Verlag Josef Kösel & Friedrich Pustet, 1926, с. 142-144; руски превод: Феодорит, еп. Кирский, *Церковная история*, перевод с греческого, Москва: Российская политическая энциклопедия, Православное товарищество „Колоколь“, 1993, интерн. издание: www.krotov/info/acts/04/feodorit/feod_ind.htm и <http://christianity.shu.ru/texts/theodoret.htm>. Срв. също *Църковната история* на Теодорит и в английски превод (електронно издание): Theodoret (Nicene and Post-Nicene Fathers, Series II, Vol. III) – <http://www.ccel.org/fathers2/NPNF2-03/TOC.htm>. По този въпрос вж. и моята статия *Единосъщен и подобносъщен* в интернет → <http://www.ivanstamenov.com/files/podobnosushten.pdf>.